

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Гончаренко Дмитро Ігорович

УДК 27-4"04/14":2-67(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОКТРИНИ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ
ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized letters and a long, sweeping line extending upwards and to the right.

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Київському університеті імені Бориса Грінченка, м. Київ

Науковий керівник:

доктор філософських наук, професор
Шепетяк Олег Михайлович,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри філософії
Історико-філософського факультету

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Осташук Іван Богданович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри богослов'я
та релігієзнавства

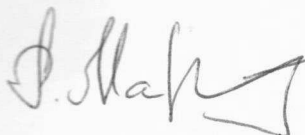
доктор філософських наук, професор
Гаврилюк Тетяна Вікторівна,
Національна академія статистики,
обліку та аудиту,
завідувачка кафедри філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін

Захист дисертації відбудеться 28 квітня року о 10-09 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Д 26.133.07
у Київському університеті імені Бориса Грінченка (04053, м. Київ, вул. Бульварно-
Кудрявська, 18/2).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету
імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано «25» березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. В. Мартич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Появі сучасних соціальних доктрин Церкви передував тривалий історичний шлях формування і становлення основних догматів християнства. Ще на початку своєї історії християнство переймалося питаннями, які зараз можна зарахувати як до соціальної, так і до економічної категорій. Більш виражений процес осмислення соціально-економічних проблем Церквою почався у добу Середньовіччя, коли сформувалося розмаїття поглядів і вчень, які згодом лягли в основу офіційних соціальних доктрин християнських Церков.

Попри доктринальну універсальність раннього християнства, підходи східнохристиянських і західнохристиянських богословів до соціальної проблематики мали суттєві відмінності. Це було зумовлено тим, що раннє східне і західне християнство розвивалось під впливом різних політичних, економічних, культурних факторів. Різниця у підходах до одних і тих самих явищ різними Церквами призвела до подальшого поглиблення відмінностей у формуванні світосприйняття і моделі поведінки вірян.

На Заході християнство, після перенесення столиці з Риму до Константинополя, дедалі більше віддалялося від центральної влади, що давало духовному інституту можливість для самостійних кроків як у релігії, так і в політиці. Крім цього, Західна Церква раніше від Східної зіткнулася з явищем феодалізму, добою яка докорінно змінила архітектуру тогочасної Європи. Під впливом цих обставин західне християнство було вимушене адаптуватися до існуючих реалій, реагувати на зміни і приділяти значну увагу питанням юриспруденції, приватної власності, соціальної справедливості, економічних взаємовідносин, а на підґрунті цього – постійно модернізувати своє соціальне вчення. Натомість, на Сході християнство розвивалось в умовах залежності від політичної влади Константинополя, про що свідчить сформована візантійським імператором Юстиніаном I концепція «симфонії» Церкви і держави. Тут християнство було змушене корегувати своє соціальне вчення відповідно до вимог світської влади і впроваджувати світські соціальні моделі в життя. Вище наведені обставини визначально вплинули на впровадження соціального вчення Католицькою і Православною Церквою.

Додаткової актуальності дисертаційній розвідці надає аналіз моделі «двох мечів» у сучасних соціальних ученнях Римо-Католицької Церкви та принципу «симфонії» і цезарепапізму як історичної моделі церковно-державних взаємин у низці країн східнохристиянського світу.

Зв'язок із науковими програмами, планами.

Дисертацію виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ-ХХІ ст. у парадигмі діалогічності української культури» (державний реєстраційний номер 0116U003294).

Тема дисертаційного дослідження «Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз» затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №1 від 28.01.2016 р.).

Об'єктом дослідження є середньовічне християнське соціальне вчення.

Предмет дослідження – репрезентація соціально-економічних ідей середньовічних богословів у католицькій та православної соціально-політичних доктринах.

Метою дисертаційного дослідження є проведення комплексного філософсько-релігієзнавчого порівняльного аналізу становлення ідейних засад православної та католицької середньовічних соціально-економічних доктрин та подальше їх відображення у соціально-політичних концепціях.

Для досягнення поставленої мети було поставлено низку таких **завдань**:

- репрезентувати методологічну та джерельну базу дослідження;
- поглибити і систематизувати передумови формування та становлення християнської соціально-економічної думки в окремо взятому історичному періоді – доби Середньовіччя;
- виявити соціально-економічну проблематику у старо- і новозавітних біблійних мотивах;
- дослідити погляди східно- і західнохристиянських богословів Середньовіччя на соціальні питання та виявити проблематику з ознаками економічної направленості;
- провести порівняння богословських поглядів на середньовічне соціально-економічні вчення західного та східного християнства;
- проаналізувати сучасне католицьке соціальне вчення на предмет зв'язку із середньовічною політико-теологічною доктриною про «два мечі»;
- узагальнити дослідження візантійського принципу «симфонії» Церкви і держави як передумови виникнення православного цезарепапізму;
- визначити історичний вплив середньовічних соціально-економічних вчень на подальший розвиток християнських соціально-політичних доктрин.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання принципів наукової об'єктивності, світоглядно-конфесійної неупередженості, критичного осмислення досліджуваного матеріалу, цілісності і системності, єдності логічного та історичного.

Дисертаційне дослідження виконане на взаємоперетині релігієзнавчої та соціально-філософської системи наукового знання, що зумовило вибір відповідної методології дослідження. Основними науковими методами, які дозволили реалізувати сформульовану в дисертації мету і вирішити поставленні завдання, є наступні: *компаративного аналізу* (порівняння соціально-економічних доктрин католицьких та православних середньовічних богословів надало змогу виявити у них як спільні, так і відмінні риси, що у своїй сукупності складають якісну специфіку їх віровчень); *історичний* (з його допомогою було виділено основні закономірності становлення та розвитку християнських економічних доктрин в історичному контексті); *системний* (уможливив цілісне дослідження економічної складової у сучасних християнських соціальних доктринах); *семантичний* (за допомогою цього методу було уточнено зміст ідей і понять дисертаційного дослідження); *герменевтичний метод* використовувався при інтерпретації текстів Святого Письма та доктринальних текстів східно- і західнохристиянських богословів у контексті

виявлення в масиві релігійних учень проблематики соціально-економічної направленості, а також *діалектичний та аналітичний методи*, що дозволили проаналізувати предмет дослідження у процесі його становлення. Ці компоненти методологічного комплексу використані не відособлено один від одного, а в загальному контексті академічного релігієзнавства.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження являє собою перший в Україні філософсько-релігієзнавчий аналіз взаємозв'язку соціальних, економічних, політичних чинників становлення та еволюції середньовічних католицьких та православних соціально-економічних та соціально-політичних учень та їх трансформації у соціальні доктрини. Конкретизується **наукова новизна** за такими пунктами:

Вперше:

- філософсько-релігієзнавче дослідження проведено з залученням, окрім загально-наукових та філософських, джерел та методів економічних наук, що дозволило розкрити тісний взаємозв'язок релігійного, соціального та економічного як в становленні соціально-економічних учень християнства, так і у процесах формування новітніх християнських засновків суспільної свідомості, три складові якої – релігійне, соціальне та економічне, наповнювались новими змістами;
- з'ясовано, що соціально-економічна думка християнства отримала своє остаточне оформлення в працях Отців Західної та Східної Церков в результаті синтезу вчень Старого та Нового Завітів та еліністичної філософії. Її становлення та еволюція тісно пов'язані із соціально-політичним занепадом Римської імперії, трансформаціями економічної та релігійної форм суспільної свідомості, в яких релігія була транслятором нових світоглядних, життєво значущих ідей, а економічна форма свідомості важелем вибору;
- доведено, що тексти Старого та Нового Завітів містять економічні категорії, такі як багатство, бідність, лихварство, торгівля, рабство, праця тощо. У визначенні пріоритетів духовного та матеріального Новий Завіт більшою мірою акцентує увагу на першому. Відтак, цінність усіх економічних та соціальних категорій визначається в есхатологічній площині, в контексті користі для спасіння душі. В цьому ж контексті набувають переосмислення і трудові відносини між найманими працівниками та роботодавцями, розпорядження фінансовими ресурсами тощо;
- розкрито, що базуючись на основоположних теоцентричних, антропологічних, аксіологічних та есхатологічних положеннях, які залишаються незмінними і до сьогодні, західні та східні Отці Церкви, водночас, по-різному трактували співвідношення економічного, соціального та духовного. Економічні категорії (багатство, бідність, власність тощо) виявились ключовим фактором відмінностей в морально-етичному вимірі та контексті практичної діяльності релігійних інституцій. Закладені підвалини уявлень про роль економічних категорій в есхатологічній перспективі задали напрям взаємовідносин Церкви, держави та соціуму і до сьогодні;

- встановлено, що Західна Церква, базуючись на богослов'ї Августина Аврелія і Томи Аквінського входить в тісний взаємозв'язок із суспільними процесами і сама стає активним суб'єктом соціально-економічного та політичного буття. Східна Церква, базуючись на богослов'ї Івана Златоуста, патріарха Фотія, Григорія Палами, Симона Нового Богослова, Миколи Квасила Хамаєт формує позицію відмежування від суспільно-значущих процесів, акцентуючи увагу на цінності життя в есхатологічній перспективі, що поставило її в залежність від світської влади.

Уточнено:

- положення про те, що елементи середньовічної західнохристиянської політико-теологічної доктрини «два мечі» знаходять своє відображення в сучасному партнерстві Католицької Церкви та державних інституцій в контексті зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема, вирішення проблем світової соціальної нерівності, відсутності рівномірного розподілу благ через диспропорції в різних секторах економіки та господарських потенціалів країн світу, що негативно впливає на розвиток країн «третього світу». Осучасненим проявом «двох мечів» можна вважати і дипломатичну діяльність пап Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска.
- богословське обґрунтування православного принципу «симфонії» Церкви та держави Юстиніана I, який, в дійсності, відображав верховенство світської влади над церковною, що було проявом саме цезарепапистської монархії, а не гармонійно рівноправної діархії. У православному світі цезарепапизм найбільш виражено проявився у взаємовідносинах між РПЦ та російською владою протягом усієї історії їхніх взаємин.

Набуло подальшого розвитку:

- обґрунтування впливу середньовічних соціальних та економічних доктрин Західної та Східної Церков на моделі їхньої поведінки у сучасному світі. Вхідження Західної Церкви в тісний взаємозв'язок із суспільними процесами стало чинником її здатності усвідомити необхідність проведення Другого Ватиканського Собору та бути активним суб'єктом соціального буття і в сьогоденні. Східна Церква залишається осторонь аксіологічних тенденцій сучасності, що є причиною проблем її комунікації зі світськими цінностями.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що наукові результати можуть бути використані для вдосконалення навчальних курсів релігієзнавчого, соціально-філософського, економічного спрямування, а також при написанні відповідної учбово-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням здобувача, його структура, логіка і висновки відображають наукову позицію автора. Усі публікації за темою роботи написані без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні напрацювання і результати дослідження було викладено на таких науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 23-24 грудня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний

стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 7-8 липня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 19-18 серпня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (м. Київ, 22-23 грудня 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Київські філософські студії-2018» (м. Київ, 17-18 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, 17-18 січня 2020 р.).

Публікації. Основні здобутки та ключові положення дисертації відображено у 12 наукових статтях, з яких 6 – статті у фахових (визначених переліком МОН України) та наукометричних (індексуються базою Index Copernicus) виданнях; 6 – в інших виданнях (матеріали науково-практичних конференцій).

Структура роботи. Дослідження складається зі змісту, вступу, 3-х розділів, 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 201 сторінку, з них основного тексту 164 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» дисертації обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано основну мету та завдання, предмет і об'єкт дослідження. Названі основні наукові методи на які спирається представлена робота, розкрито наукову новизну та практичне значення, вказано практичну апробацію дослідження і зазначено перелік публікацій.

Перший розділ дисертації «*Загальна характеристика соціально-економічних вчень*» складається з двох підрозділів. У першому, «*Джерельна база і методологія дослідження*», охарактеризовано основні групи джерел, використаних при написанні роботи, та розкрито специфіку теоретико-методологічної бази дослідження. У другому підрозділі «*Передумови формування соціально-економічних вчень християнства*» досліджено соціально-економічну проблематику у старо- і новозавітній біблійній традиції, а також з'ясовано соціальні причини, що сприяли поширенню християнства на території Римської Імперії.

Основу роботи склали тексти Святого Письма, богословів Середньовіччя, соціальні енцикліки Римо-Католицької Церкви, агіографічні твори, історико-філософські та релігієзнавчі праці сучасних українських і зарубіжних дослідників. Використовувалися також наукові дослідження з історії Римської імперії та Юдеї, історії Православної та Католицької Церков, історії церковного права, політичних вчень, християнського соціального вчення.

Тексти Святого Письма дозволили дослідити становлення соціально-економічної проблематики на ранньому етапі християнства. Дослідження середньовічних соціально-економічних вчень зосереджується на аналізі ідей Івана Златоуста, Фотія, Григорія Палами, Симона Нового Богослова, Миколи Квасила Хамаєта, Августина Блаженного, Томи Аквінського. Деякі аспекти соціального учення християнських богословів Середньовіччя проаналізовані

у працях К. Костюка, М. Соміна, М. Кудрявцева, І. Попова, Ю. Рябих (Філіпа), І. Соколова, Ф. Успенського, І. Чічурова, М. Поляковської, прот. Д. Садковського, П. Де Лобьє, І. Зайцеля, К. Варда, В. Герье, М. Барга, А. Еспінаса, А. Шево, Р. Дагерті, А. Марєя.

Соціально-політична проблематика середньовічних християнських учень розглядається крізь призму становлення цезарепапізму внаслідок запровадження Юстиніаном Великим православного принципу «симфонії» Церкви і держави. Серед науковців, які досліджують взаємовідносини між Церквою та політичною владою Візантії слід відзначити В. Болотова, О. Павлова, А. Карташова, прот. В. Ципіна, Б. Чичеріна, В. Балуха. Причинно-наслідковість «симфонії» і явища цезарепапізму відмічається у працях прот. В. Асмуса, І. Мацелюха, прот. О. Меня, прот. І. Мейєндорфа, прот. С. Соколова, В. Васильєва, І. Соколова, В. Болотова, І. Ільїна.

Для осмислення сучасної реалізації західнохристиянської моделі «двох мечів» було використано наукові напрацювання К. Канєвського, Г. Сардаряна, К. Голубєва, Й. Хеффнера, П. Яроцького, Б. Філіппова, Т. Кондрусевича, Т. Євдокимової, О. Четверікової.

Аналіз праць М. Вебера, А. Сміта, Р. Фінке показав, що залучення методів економічних теорій для дослідження співвідношення релігії та економіки сприяло появі нової галузі – економіки релігії, в межах якої розкривається взаємовплив економічних і релігійних факторів. Він характеризується двома основними підходами: теорією секуляризації, яка доводить, що релігія є культурною основою економічних перетворень в суспільстві, та теорією раціонального вибору, яка стверджує, що релігія є частиною економічних перетворень, більш того, результатом еволюції взаємодії економічного та релігійного є поява релігійного ринку, який діє і регулюється відповідно до правил та системи економіки. Відтак, зв'язок між релігією та економікою був та залишається двостороннім.

У другому підрозділі першого розділу дисертаційного дослідження з'ясовано, як християнські ідеї рівності і справедливості змінювали архетип людського світосприйняття і впливали на формування політичної, культурної, економічної та соціальної царини життя вірянина. Відмічено, що підґрунтям для подальшої розробки соціальних й економічних вчень Церкви стали Біблійні канони, в яких порушувалися проблеми багатства, бідності, лихварства, торгівлі, рабства, праці тощо. При цьому з'ясовано, що у Новому Заповіті ідея пріоритету духовного над матеріальними більш акцентована, аніж у старозавітній традиції. Зокрема, Старий і Новий Завіти мають певні розбіжності у поглядах на багатство. У Старому Заповіті воно фігурує як винагорода чи милосердя від Творця, тоді як новозавітна традиція проблему багатства пов'язує зі сріблολюбством.

Відмінності між Старим і Новим Заповітами у тлумаченні соціально-економічних відносин показують, що вплив релігії на економічну, соціальну та виробничу практики здійснювався починаючи з періоду раннього християнства, а не з появи протестантизму, відповідно до класичної теорії М. Вебера.

Другий розділ «Становлення соціальної доктрини християнства» складається з двох підрозділів. У першому, *«Західнохристиянське соціально-*

економічне вчення», розкрито соціально-економічне вчення Августина Аврелія й Томи Аквінського. У другому, *«Соціально-економічні доктрини східного християнства»*, висвітлено соціально-економічні вчення східнохристиянських богословів Івана Златоуста, Фотія, Григорія Палами, Симона Нового Богослова, Миколи Квасили Хамаєта, Василя Великого, Григорія Ниського, Климента Олександрійського.

З'ясовано, що в Августина Аврелія відображені особливості соціально-політичного та економічного переходу від пізньої античності до раннього Середньовіччя. Протиставляючи світську державу Церкві, «град Божий» та «град Земний», богослов закладає підвалини взаємовідносин Церкви та держави в контексті християнського світобачення, що знайшло подальший розвиток у політико-правовому та соціально-економічному вченнях католицизму. Категорії рівності і справедливості виносяться Августином у духовну площину. В межах свободи, як духовного вибору між злом і добром, корелюються зв'язки багатства, бідності, сріблоства, благодійності, рабства, приватної власності.

Характерною рисою економічних поглядів Томи Аквінського є дуальність, певне балансування між законами ринку та догматами християнства. Йому вдається створити антрополого-етичне обґрунтування економічних процесів в межах канонів церкви. Тома Аквінський приділяє увагу проблемам поділу праці, приватної власності, прибутку, купівлі-продажу, кредитування тощо. Кожна економічна категорія сама по собі є нейтральною в етичному контексті і лише людська діяльність може мати етичний критерій. Зокрема, інститут приватної власності Тома Аквінський розглядає як законний і необхідний для християнина – це благо, яким людина може користуватися і розподіляти. Церковний податок «десятина» виникає як «природний закон».

У другому підрозділі другого розділу з'ясовано, що у соціально-економічних ученнях середньовічних богословів східного християнства найбільше уваги приділяється проблемам багатства, сріблоства, лихварства. Іван Златоуст, Фотій, Симеон Новий Богослов, Григорій Палама однакові в думці, що багатство є злом, яке нищить людські чесноти і віддаляє християнина від Бога. У вченнях східного богослов'я сріблоство не відокремлюється від багатства і є його прямим наслідком. У той же час бідність є найбільш притаманним для християнина соціально-економічним явищем. Василь Великий, Григорій Богослов розглядають питання співвідношення багатства і бідності на двох рівнях: особистісному, розвиваючи своєрідну «психологію власного», і на рівні взаємин із ближніми – «соціологію власності». Найбільш акцентовано лихварство критикується в трактатах Миколи Квасили Хамаєта «Слово проти лихварів» і «Благочестивому Августу щодо відсотка». Проблематика власності, аскетика трудової діяльності, нестягання як аспект чернечого життя міститься у творах Єфрема Сирина, Івана Ліввичника, Теодора Студита.

Східнохристиянські богослови розкривали як соціально-економічні категорії (багатство, бідність, праця, власність, рабство, лихварство), так і етичну проблематику взаємовідносин влади та народу. Характерною рисою

східнохристиянського богослов'я також є сотеріологічна спрямованість, що зумовило його консерватизм та мінімальну здатність до трансформацій.

У третьому розділі «Компаративний аналіз соціально-економічних вчень християнських конфесій» проводиться порівняння середньовічних соціально-економічних доктрин східного і західного християнства. Розділ складається з трьох підрозділів. У першому, «*Спільні та відмінні риси західнохристиянського та східнохристиянського поглядів на соціально-економічні відносини*», визначені відмінності у поглядах середньовічних представників східного і західного християнства на соціально-економічну проблематику. У другому підрозділі, «*Сучасна реалізація західнохристиянської моделі «двох мечів»*», доведено, що окремі принципи середньовічної політико-теологічної концепції «двох мечів» фігурують у сучасних соціально-економічних, зовнішньополітичних та дипломатичних аспектах соціального вчення Католицької Церкви. У третьому підрозділі, «*Цезарепапізм як наслідок «симфонії» Церкви і держави*», приділена увага проблемі природи цезарепапізму та його історичним трансформаціям.

Компаративний аналіз соціально-економічних учень дав можливість з'ясувати, що спільні риси у вченнях богословів східного і західного християнства проявилися в питаннях милостині, праці та лихварства. Представники східного богослов'я категорично засуджували багатство та підносили бідність як християнську чесноту; відкидали засади приватної власності; відстоювали принцип пістету перед державною владою. У той же час західне богослов'я не розглядало багатство лише як негативне явище: бідність могла бути такою ж шкідливою, як і надмірне збагачення, інститут власності визначався як природний і законний, а у питаннях соціально-політичного характеру прерогатива держави ставилася під сумнів.

У другому підрозділі третього розділу дисертаційного дослідження доведено, що осучасненні елементи моделі «двох мечів» проявляються в соціально-економічних тезах соціальної доктрини Папи Лева XIII «*Regum novarum*». Цим документом Церква прагнула окреслити економічний і соціальний вектор розвитку для державних інститутів католицьких країн.

Також встановлено, що модель «два мечі» у політичному контексті більш виражено проглядається з початком понтифікату Папи Івана XXIII й Другого Ватиканського Собору. В енцикліках Івана XXIII «*Ad Petri Cathedram*», «*Mater et Magistra*», «*Pacem in terris*» фігурувала ідея необхідності побудови глобальної й універсальної Церкви, яка б розширила свої інтереси на політичну сферу й долучилася до розв'язання соціальних проблем всієї християнської спільноти.

Доведено, що подальшим проявом політичних елементів теорії «двох мечів» стала активна зовнішня дипломатична робота Римо-Католицької Церкви з найактуальніших геополітичних питань при понтифікаті Пап Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска.

У третьому підрозділі третього розділу додатково підтверджено, що законодавчі ініціативи Юстиніана I давали йому більше прав втручатися в церковні процеси, а підставою для впровадження принципу «симфонії» стало прагнення імператора вибудувувати візантійський абсолютизм, в основі якого мала опинитися Церква. Приклади правління візантійських імператорів Фоки, Лева III,

Костянтина Копроніма, Лева V Вірменина, Михайла II, Феофіла, Лев VI Філософа, Романа Лакапіна, Ісака Ангела, Мануїла Комніна демонструють, що імператорська влада відіграла у державно-церковному тандемі першу і головну роль.

Підтверджено, що з експортом православ'я принцип цезарепапізму проявився у відносинах Церкви із владою за різних форм російської державності.

У **«Висновках»** сформульовані загальні підсумки та визначені основні положення дисертаційного дослідження.

1. З'ясовано, що проблема соціально-економічних учень в роботах східнохристиянських і західнохристиянських богословів Середньовіччя не достатньо опрацьована як у вітчизняному, так і в закордонному релігієзнавчому науковому середовищі. В Україні та закордоном соціально-економічні вчення Біблії найбільш розроблені в рамках економічних дисциплін, але залишається без детальної уваги збоку філософсько-релігієзнавчого аналізу. Окремі аспекти соціально-економічних учень в роботах східних богословів Середньовіччя досліджуються російськими науковцями. Втім, російське релігієзнавство підходить до поставленого питання без цілісного і системного підходу, не виділяє з соціального масиву економічної складової, приділяє увагу лише окремим, найбільш опрацьованим представникам східного християнства. Вивчення соціально-господарської етики в доктринах представників західної патристики оминається як українською, так і російською наукою. Акцентовано до цієї проблеми підходять науковці Західної Європи та представників Римо-Католицької Церкви, проте масив праць із даної тематики не перекладений українською або російською мовами. Дотепер, відсутнім в українському і закордонному релігієзнавстві був компаративний аналіз соціально-економічних учень найвпливовіших середньовічних представників східного і західного християнства. В контексті середньовічних соціально-політичних учень християнської Церкви, вітчизняне і російське релігієзнавство не вдавалось до вивчення проявів елементів середньовічної політико-теологічної моделі «двох мечів» у соціальних доктринах Римо-Католицької Церкви та недостатньо ґрунтовно досліджувало причинно-наслідковий зв'язок між запровадженням православного принципу «симфонії» і цезарепапізмом.

2. Популяризації християнства сприяла декларована ним ідея рівності, що давала можливість для соціального протесту. Християнське вчення не тільки формувало духовний світ віруючого, а й впорядковувало його соціальну й економічну складову. В основу соціально-економічних доктрин християнських конфесій лягло соціальне і господарське вчення Святого Писання. Біблійні канони формують низку соціально-економічних питань щодо багатства, праці, взаємовідносин між роботодавцем і найманим працівником, рабства, торгівлі, боргу, позики, боргового відсотка, лихварства, управління фінансами, пожертв, десятин, податків, власності, взаємин із державною владою. На підставі аналізу текстів Старого і Нового Заповітів встановлено певні розбіжності у підходах до однієї й тієї ж соціально-економічної категорії, а саме у питаннях про первинність матеріальних і духовних благ у житті віруючого, багатства, стягнення відсотків тощо.

3. Соціально-економічна проблематика Августина включає питання соціальної справедливості, багатства, бідності, власності, праці, взаємовідносин з державою.

Вчення Августина не виокремлюється із масиву богословсько-релігійних учень і подається через призму Біблійних догм. Соціально-господарське учення Томи Аквінського групується і виноситься окремою категорією з акцентом на економічній складовій, що значно відрізняється від підходів його попередників. Означені відмінності у богослов'ї провідних мислителів західного християнства можуть бути пояснені різницею епох, в яких їм довелося жити. У богослов'ї Фоми Аквінського спостерігається вплив соціально-правових документів, які вже були сформовані на час його життя і регулювали соціально-економічне життя суспільства. Зміщуються акценти на питання торгівлі, обміну, прибутку, деталізується проведення позикових операцій, вводяться нові поняття «справедлива ціна», «дефект товару», «цінність товару». Визначено, що соціально-економічне вчення Томи Аквінського значно оновлює історично-традиційну для християнської Церкви соціальну догматику щодо грошей, прибутку, позики, відсотка, приватної власності.

4. Східнохристиянські богослови Середньовіччя найбільш акцентовано розглядають соціально-економічну проблему багатства та невідривно від неї породжену людську ваду сріблολюбства. Для учень східного християнства характерне невизнання інституту власності і декларування бідності як найбільш прийнятної для християнина соціально-економічного положення. Ядром східнохристиянських соціально-політичних учень є ідея про недоторканість влади. В контексті соціально-політичних учень відрізняється вчення Фотія. Відповідно до Біблійних канонів, східнохристиянське соціально-економічне вчення засуджує лихварство. Значну увагу цьому явищу приділяє Микола Квасила Хамаєт. В історичних умовах розвитку Східної Церкви вплив духовного фактору значно домінує над матеріальним. Східні Отці Церкви акцентували увагу на питаннях особистісного спасіння людини, на духовному вимірі людського буття. Відповідно, будь-яка діяльність розглядається під цим кутом зору. Православне розуміння загального блага – це, перш за все, устремління людини та суспільства до життя вічного, яке є найвищим благом для кожного християнина.

5. Порівняння середньовічних соціально-економічних учень представників східного і західного християнства продемонструвало, що попри спільні господарські і соціальні питання існують конфесійні розбіжності у вченнях щодо багатства, бідності, власності та в питаннях взаємовідносин між владою і суспільством. Спільність поглядів богословів східного і західного християнства проявилися в питаннях милостині, праці та лихварства. У соціальних ученнях Західної та Східної Церков було закладено фундамент і майбутніх взаємовідносин Церкви та соціуму. Західна Церква, починаючи з часів пізньої патристики, входить в тісний взаємозв'язок із суспільними процесами і сама стає активним суб'єктом соціально-економічного буття. Східна Церква ж формує позицію відмежування від суспільно-значущих процесів, нею у суспільній свідомості формувалось негативне ставлення до світських цінностей, здійснювався надмірний акцент на тому, що «справи світу цього» є спокусами. Відповідно, Західній Церкві історично притаманний активний діалог зі світом у широкому спектрі питань, і, навпаки, закладені середньовічною парадигмою уявлення Східної Церкви про її відношення до світу є причиною проблем комунікації зі світськими цінностями і тенденціями розвитку.

6. Окремі елементи середньовічної політико-теологічної доктрини про «два мечі» реалізовані в сучасній соціальній доктрині Римо-Католицької Церкви. Зокрема це проявляється у положеннях соціальних доктрин, які стосуються питань зовнішньої та внутрішньої політики. Найбільш виразно геополітична тематика в соціальних доктринах Католицької Церкви почала звучати після Другої світової війни в часи понтифікату Івана ХХІІІ. Відтоді у католицькому соціальному вченні починає приділятися значна увага проблемам світової соціальної нерівності, відсутності рівномірного розподілу благ через диспропорції в різних секторах економіки і господарських потенціалах країн світу, проблемам, що негативно впливають на розвиток країн «третього світу». Осучасненим проявом доктрини «двох мечів» можна вважати і дипломатичну діяльність Івана Павла ІІ, Бенедикта ХVІ та Франциска.

7. Православний принцип «симфонії» Юстиніана І мав лише теоретичне обрамлення, практична картина взаємовідносин між імператорами і духовним інститутом показувала постійне верховенство державників над духівництвом, що було проявом саме цезарепапістської монархії, а не гармонійно рівноправної діархії. Цезарепапізм найбільш виражено проявився у взаємовідносинах між РПЦ та російською владою.

8. Історичний процес формування і трансформацій християнських уявлень про економічні відносини здійснювався в тісному взаємозв'язку релігії та соціально-господарської практики починаючи з періоду раннього християнства, він триває донині, оскільки причинно-наслідковий зв'язок між релігією та економікою є двостороннім в широкому спектрі їхньої взаємодії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, зареєстрованих ВАК України:

1. Гончаренко Д. І. Релігієзнавчий аналіз соціально-економічних проблем у Біблії. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 111(8). С. 282–286.
2. Гончаренко Д. І. Соціально-економічне вчення східнохристиянських богословів Середньовіччя. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 120 (5). С. 133–138.
3. Гончаренко Д. Філософсько-релігієзнавче дослідження відмінностей в соціально-економічних ученнях богословів східнохристиянської і західнохристиянської церкви доби середньовіччя. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. 2019. № 1-2 (33-34). С. 127–132.
4. Гончаренко Д. І. Концепція «симфонії» церкви і держави як підґрунтя православного цезарепапізму. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія філософія*. 2019. № 1. С. 99–106.
5. Noncharenko D. Does the social teaching of the catholic church contain the modernized elements of the medieval doctrina «de duo gladii»? *Skhid. Analytic and informative journal. Philosophical science*. 2020. № 1(165). P. 87–91.

Статті у закордонних виданнях:

6. Гончаренко Д. Религиоведческий анализ социально-экономических воззрений Августина Блаженного и Томы Аквинского. *Научный журнал «Власть и общество (История, Теория, Практика)»*. 2018. № 1 (45). С. 122–131.

Статті в інших наукових виданнях, тези доповідей на конференціях:

7. Гончаренко Д. І. Соціально-господарське вчення Біблії та його релігієзнавчий аналіз. *Розвиток суспільних наук: європейські практики* : зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23-24 груд. 2016 р.). Львів, 2016. С. 12–16.
8. Гончаренко Д. І. Релігієзнавчий аналіз богословських поглядів Івана Золотоуста на соціально-економічні категорії багатства та бідності. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження* : зб. матеріалів доп. учасн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7-8 лип. 2017 р.). Львів, 2017. С. 10–13.
9. Гончаренко Д. І. Філософсько-релігієзнавчий погляд на соціальне і політико-економічне вчення патріарха Фотія. *Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії* : зб. матеріалів доп. сучасн. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 серп. 2017 р.). Київ, 2017. С. 55–58.
10. Гончаренко Д. І. Філософія соціально-економічних доктрин Августина Блаженного. *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобальному світі* : зб. матеріалів доп. сучасн. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 груд. 2017 р.). Київ, 2017. С. 19–22.
11. Гончаренко Д. Соціально-економічні проблеми бідності та багатства в роботах східно- і західнохристиянських богословів середньовіччя. *Київські філософські студії* : зб. матеріалів доп. сучасн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17-18 трав. 2018 р.). Київ, 2018. С. 138–140.
12. Гончаренко Д. І. Предтечі цезарепапізму в церковній політиці візантійських імператорів Костянтина Великого та Юстиніана I. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : зб. матеріалів доп. сучасн. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17-18 січ. 2020 р.). Одеса, 2020. С. 26–28.

АНОТАЦІЯ

Гончаренко Д.І. Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2021.

У дисертації проведено комплексне дослідження та порівняння соціально-економічних вчень представників східного і західного християнства доби

Середньовіччя та їх подальше відображення у соціально-політичних доктринах. Уточнено: змістовне значення термінів (багатство, бідність, лихварство, позика, власність) в морально-етичному вимірі та контексті практичної діяльності релігійних інституцій; особливості конфесійних підходів до соціально-економічної тематики у католицькій і православній традиціях.

Досліджуючи вплив середньовічних соціальних учень на соціально-політичні концепції, з'ясовано, що елементи середньовічної теологічної доктрини «два мечі» були адаптовані до сучасних реалій і проявляються в положеннях сучасної соціальної доктрини Римо-Католицької Церкви. В контексті східнохристиянських соціально-політичних вчень, в роботі було узагальнено дослідження візантійського принципу «симфонії» Церкви і держави як передумови виникнення цезарепапізму як однієї з форм церковно-державних взаємин у низці країн східнохристиянського світу.

Ключові слова: соціально-економічні вчення, соціальна доктрина, економічні категорії, принцип «симфонії», теорія «двох мечів», цезарепапізм, папські енцикліки.

АННОТАЦІЯ

Гончаренко Д.И. Социально-экономические доктрины христианских конфессий периода Средневековья: философско-религиоведческий анализ. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Киевский университет имени Бориса Гринченка. – Киев, 2021.

В диссертации осуществлено комплексное исследование и сравнение социально-экономических учений представителей восточного и западного христианства средних веков и их последующее отражение в социально-политических доктринах. Уточнены: содержательное значение терминов (богатство, бедность, ростовщичество, ссуда, собственность) в морально-этическом измерении и контексте практической деятельности религиозных институтов; особенности конфессиональных подходов к социально-экономической тематике в католической и православной традициях.

Исследуя влияние средневековых социальных учений на социально-политические концепции, установлено, что элементы средневековой теологической доктрины «двух мечей» были адаптированы к современным реалиям и проявляются в положениях современной социальной доктрины Римско-Католической Церкви. В контексте восточно-христианских социально-политических учений, в работе были обобщены исследования византийского принципа «симфонии» Церкви и государства как предпосылки возникновения цезарепапизма как одной из форм церковно-государственных отношений в ряде стран восточно-христианского мира.

Ключевые слова: социально-экономические учения, социальная доктрина, экономические категории, принцип «симфонии», теория «двух мечей», цезарепапизм, папские энцикліки.

SUMMARY

Honcharenko D.I. Socio-economic doctrines of Christian denominations of the Middle Ages: philosophical and religious analysis. – Qualification scientific work as a manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences on a specialty 09.00.11 – «Religious studies». – Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2021.

The dissertation includes the complex research and comparison of social and economic doctrines of representatives of Eastern and Western Christianity of the period of the Middle Ages and their further reflection in social and political concepts. The novelty of the presented research lies in the study of the relationship between religion and social and economic aspects as at the stages of formation of socio-economic teachings of Christianity, so in the processes of formation of the newest Christian foundations of public consciousness. In particular, it is noted that the economic idea of Christianity received its final form in the works of the Fathers of the Western and Eastern Churches as a result of a synthesis of the teachings of the Old and New Testaments and Hellenistic philosophy. Its formation and evolution are closely linked to the socio-political decline of the Roman Empire, transformations of economic and religious forms of social consciousness in which religion was a translator of new worldviews, vital ideas, while economic form of consciousness was a lever of choice.

In the process of studying the medieval socio-economic teachings of Eastern and Western Christianity, it was found that the economic and social aspects of these doctrines were formed on the basis of Old and New Testament teachings which include a whole layer of economic issues such as wealth, poverty, usury, trade, slavery, labor, etc. However, the New Testament focuses more on the spiritual plane than on the socio-economic one. Therefore, here the value of all economic and social categories is determined in the eschatological plane, in the context of the use for the salvation of the soul.

Based on theocentric, anthropological, axiological and eschatological positions which remain unchanged up to the present, the Western and Eastern Fathers of the Church, at the same time, interpreted the relationship of notions of economic, social and spiritual differently. Economic categories (wealth, poverty, property, etc.) proved to be a key factor in the differences in the moral and ethical dimension and in the context of the practical activities of religious institutions. The foundations laid for the role of economic categories in the eschatological perspective set the direction of the relationship between the Church, the state and society up to the present day. Thus, the Western Church, based on the theology of Augustine Aurelius and Thomas Aquinas, enters into a close relationship with social processes and becomes itself an active subject of socio-economic life. The Eastern Church, based on the theology of John Chrysostom, Patriarch Photius, Gregory Palamas, Simon the New Theologian, Nicholas Kwasyl Hamaet, forms position of separation from socially significant processes, emphasizing the value of life in the eschatological perspective which put it in dependence on the secular power. Also in the context of the relationship of socio-economic ideas of medieval theologians in Catholic and Orthodox socio-political doctrines, it was found that elements of the medieval theological doctrine of "two swords" were

adapted to modern realities and manifested in the modern social doctrine of the Roman Catholic Church.

A comparison of the medieval socio-economic teachings of the leading representatives of Eastern and Western Christianity has shown that despite common economic and social issues, there are confessional differences in the teachings of wealth, poverty, property, and so on. It is proved that the modern social doctrine of the Roman Catholic Church contains provisions that can be characterized as a modernized manifestation of the medieval political and theological doctrine of "two swords", and also it is clarified that the Orthodox principle of "symphony" of Emperor Justinian I did not ensure harmonious existence of Church and State, moreover, on the contrary, it strengthened the dependence of the spiritual institution on secular power which led to the emergence of Caesareapapism, a principle that became the basis of church-state relations in a number of countries of the Orthodox world.

Key words: socio-economic doctrines, social doctrine, economic categories, the principle of "symphony", the theory of "two swords", Caesareapapism, Papal encyclicals.

Підписано до друку 22.03.2021 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 1,16. Тираж 100 пр. Зам. № 1-23.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

